Szabó Csaba

A LÉTRONTÁS STÁCIÓI[1]

„(…) ha a világ »elszentetlenül«,
akkor a »létpusztító erők« elszabadulnak,
a romlás megállíthatatlanná válik."

Juhász-Nagy Pál

BEVEZETŐ

Válságban lévő korunk krízisének talán leginkább megrendítő – mert reménytelenségbe taszító – bizonyítéka, hogy a modern társadalmakban egyre jelentéktelenebbé váló egyházak vezetőinek megnyilatkozásán, néhány tudományos műhely vagy kiemelkedő tudós teljesítményén kívül nem rendelkezik szavakkal, gondolatokkal, lelki bátorsággal és szenzibilitással, erkölcsi erővel és metafizikai orientációval a válság lényegének megértéséhez. Annál nagyobb apparátussal – intézményekkel, teóriákkal, szakértőkkel, statisztikákkal, reklámokkal, konferenciákkal – foglalatoskodnak a krízis lényegének eltakarása, a kollektív amnézia fenntartása érdekében.

Az illúziók gyártása, a pótcselekvések, mellébeszélések, blöffök, politikailag-pénzügyileg-tudományosan „korrekt" szakvélemények nyilvánvaló jelei annak a nagy buzgalommal végzett, kiválóan álcázott semmittevésnek, amelyet korunk hősei – a *mainstream* politikusok, tudósok, szakértők, médiajelenségek és más véleményvezérek – végeznek az irányításuk, szellemi befolyásuk alatt élő milliók „javára".

A krízis igazi mélységét az mutatja, az teszi drámaivá, amikor kiderül, hogy a válságmagyarázatok gyártói a „kritika" tárgyává tett rendszer továbbélésének legfontosabb aktorai – igazi, tőről metszett apologéták, akik hírnevet, megbecsülést szerezhetnek, rangot és pénzt gyűjthetnek azáltal, hogy segítik elfedni a bajt.

A válság talán legfontosabb tulajdonsága, hogy eredményesen képes megkonstruálni önmaga replikációjának feltételeit: kiépíti az illúziógyártás, ködszurkálás, emlékezetvesztés, demoralizálás, gittrágás mechanizmusait, s ezáltal globális méretű tévedésbe ejti, tévedésben tartja az emberiség egyre nagyobb részét.

Sajnálatos módon a főirányú tudomány sem mentes a hibáktól és mulasztásoktól. A tudományos kutatás céltévesztésére, diszfunkcionális vonatkozásaira világít rá Vida Gábor, midőn az alábbiakat írja: *„miközben egyértelművé vált, hogy a földön jelenleg is élő fajok számát még nagyságrendileg sem ismerjük (…), tudományos programok nem ezen pusztuló értékek feltárására, a biológiai sokféleség működésének és evolúciós-ökológiai »értelmének« megértésére szerveződnek, hanem az egyik leggyakoribb faj, a* homo sapiens *kutatására. Milliárddolláros költségekkel szervezik az ember*

genetikai információjának nukleotid-betűszintű leolvasását (Humán Genom Terv) miközben a sokmillió éves evolúciós tapasztalatok információit százezer számra hagyjuk elveszni."[2]

A valóságértelmezés legnagyobb hatású és legfontosabb tényezője – a hivatalos természet- és társadalomtudomány – mindaddig a válság foglya, igazolója, sőt elmélyítője marad, amíg nem lesz képes radikális fordulatot – paradigmaváltást – végrehajtva szakítani a konvencionális tudományos gondolkodás és diszkusszió beidegződéseivel, amely az ezredforduló időszakának alapvető problémáit a népességrobbanásban, az édesvízkészletek és az erdőterületek fogyásában, az energiatartalékok kimerülésében, az élelmiszerhiányban, a klimatikus változásokban, az ózonlyukban, az állat- és növényfajok kipusztulásában látja és láttatja.

A fenti, nehezen katalogizálható válságjelenségek nyilvánvalóan nem vizsgálhatóak önmagukban, egymástól elválasztva, elkülönítetten, hiszen pusztán felszíni megjelenési formái, tünetegyüttesei egy sokkal mélyebben húzódó, az ember és a természet viszonyában, annak változásában, átalakulásában megragadható öko-szocio-kulturális folyamatnak. Ezt a folyamatot röviden *deszakralizációnak*, a természet és a társadalom szenttől való megfosztásának lehet nevezni.

A krízis, a globális krízis pedig nem más, mind a szentség nélkülivé, puszta anyaggá, erőforrássá és hulladéklerakó hellyé tett természet, illetve a véglénnyé, termelővé-fogyasztóvá, munkaerő áruvá, biorobottá züllesztett ember „immunreakciójának" megjelenési formája.

A dolgozat alapvető hipotézise szerint az elmúlt két és félezer évben megindult és felerősödött deszakralizációs folyamatok végső stádiumukhoz érkeztek a harmadik évezred elejére. A természet tragédiája és az ember tragédiája beteljesedni látszik.

E dolgozat – ha elnagyoltan, vázlatosan is – megkísérli leírni a fenti folyamatokat, s közben leegyszerűsített „tényállásokba" igyekszik gyömöszölni a világ végtelen komplexitását, s teszi ezt annak reményében, hogy a leegyszerűsítés nem eltakarja, hanem megmutatni segíti a jelenségek esszenciális tartalmait.

Az ember, a fizikai és a metafizikai világ viszonyának történeti tényállásokba – stációkba – foglalt jelenségei egyféle lényegi tartalmat hordoznak az „aranykort" követő történeti korokban: a primitivizálódás, visszaképződés, az anyagba hullás, a profanizálódás, a lét létezővé válásának – röviden: a létrontás – tartalmát.

E „Bevezető" befejezéseként indokolt meghatározni azt a feladatot is, amelynek elvégzésére a dolgozat törekszik. A vállalkozás célját leginkább egy Eliade-idézet segítségével lehet megfogalmazni: *„feladatunk megmutatni, mely történelmi folyamatok révén és a szellemi beállítódás miféle változásai következtében deszakralizálta világát a modern ember és tért át a profán létezésre."*[3]

I.
FOGALMAK, MÓDSZEREK

A dolgozat által használt valamennyi kifejezés – fogalomminőségre aspiráló kategória – ismert a társadalomtudományi-filozófiai-vallásfilozófiai irodalomból. Az összes terminus konvencionális jelentésének, tartalmának megfelelően, különleges szemantikai vonatkozás nélkül szerepel a szövegben. Ezzel együtt indokoltnak látszik a legfontosabb *terminus technicus*ok kiemelése, fogalmi körülírása.

Az első kifejezés a szent. A *„szent mindig olyan valóságként nyilvánul meg, amely egészen másfajta, mint a természetes valóságok".*[4] Első meghatározása szerint a szent a profán ellentéte. A premodern társadalmakban *„a szent egyet jelentett az erővel és végső soron a valósággal.*

A szent: valami, ami léttel telített. A szent erő egyszerre jelentett valóságot, örökkévalóságot és hatóerőt".[5]

A profán a szent ellentéte, a szentséget nélkülöző, kiürített, evilági entitás, a lét nélküli létezés, a kozmikus orientációt nem tartalmazó vegetatív minőség, hétköznapi állapot.

A deszakralizáció a szent profánná válása, a lét szakrális tartalmainak kiürülése, kifakulása, tovatűnése, elillanása, elhomályosodása, a transzcendentális reflexiók kihunyása, a metafizikai érzékenység eltompulása.

A lét elsődleges valóság. Az, amelyen belül nem értelmezhető a világ kettéválasztása szubjektumra és objektumra, anyagra és szellemre, fizikaira és metafizikaira, lélekre és testre.

A lét konkrét létezőben nyilvánulhat meg: *„a keletkezés folyamatában a rejtőzködő létből bukkan fel a léttel dolgozó értelem, a létmegértés logoszában."*[6]

A létrontás a deszakralizáció megatrendjének értéktartalmú, egyértelműen negatív értékvonatkozású aspektusa. A világ szentségtelenítése ugyanis ront annak minőségén, szétveri a teremtett világ struktúráit, hovatovább totális káoszba taszítja, s ezzel mintegy felszámolja azt.

A létrontás azért valósulhat meg, mert a világ kettős struktúrájú: isteni és ördögi. Egyszerre található meg benne a szép és a rút, a jó és a rossz, a jóság és a gonoszság. E kettős szerkezetből következik, hogy a világban való lét kockázatos vállalkozás: a létben generikusan kódolva van a lét megromlásának-megrontásának veszélye. Ha ez a veszély nem realizálódik, a világban élő ember cselekvése úgymond létesítés, amelynek során megtörténik a létező és a lét egyesítése. Ha a veszély realizálódik, a világban élő ember cselekvése úgymond létrontó cselekvés, amelynek során megtörténik a létező és a lét szétválasztása, szétbontása, dekonstrukciója. A létesítő cselekvés a mértékkel végzett cselekvés: az az aktus, amelynek realizálásakor az ember megtartja a szakralitáson alapuló mértéket. Ez az Istennek tetsző cselekvés. A létrontás az isteni léptéket, a szent létarányokat nélkülöző, mértéktelen, mérték és gátlás nélküli cselekvés. Ez a rontó erőknek tetsző cselekvés. A természethez igazodó, annak önszabályozó rendszeréhez illeszkedő cselekvés szükségképpen létesítés, ugyanakkor bármely tevékenység, amely nem ismer önkorlátozó elvet, létrontó cselekedet.

A legfontosabb kategóriák fogalmi körülírása után néhány módszertani megjegyzés következik a max weberi társadalomtudományi metodológia interpretációja segítségével. A megismerésben a tudomány *„nem lehet objektív, értékmentes, mivel ilyen megismerés a társadalom-kultúrtudományok terén nem lehetséges. A társadalmi világ kultúrvilág, minden emberi jelenség értékelt, s ugyanakkor ez a világ elrendezetlen. Meglehetősen kaotikusan kavarognak a társadalom értékelt jelenségei, éppen ezért a megismerő fogalomalkotás képalkotást jelent: ezen összefüggéstelen és értékelt jelenségek elrendezését. A társadalmi világ csak ilyen elrendezés után ismerhető meg (…). A társadalom-kultúra rendezetlen jelenséghalmaz, amiben a megismerő elemzése tesz rendet a jelentőségadás (képalkotás) révén. E társadalmi-kulturális jelenségek nemcsak önmagukban rendezetlenek, hanem egyediek is, s ezért nem rendezhetők osztály fogalmakba, törvényekbe. A törvények és osztály fogalmak az egyes jelenségek közös tulajdonságai létén alapulnak (…). [E]z a megismerés csak a természettudományokban alkalmas, mivel a természeti jelenségek nem értékeltek (…). A társadalmi-kulturális világ értékelt jelenségeit azonban a maguk egyediségében, sajátosságában kell megismernünk (…). A törvény és osztály fogalmak keresése helyett a társadalomtudomány feladata e szerint a képalkotás, az ideáltípusok megalkotása.*

„(…) a leegyszerűsítés nem eltakarja, hanem megmutatni segíti a jelenségek esszenciális tartalmait."

Ez nem jelent mást, minthogy a kaotikus valóság egyes jelentős, »lényeges« elemeit kiválogatja a megismerő. A valóság egyes elemei azonban azért jelentősek számunkra, mert kapcsolatban állnak bizonyos értékeinkkel. A valóság egyes elemeinek jelentőséggel való felruházása, kiemelése kiinduló értékeink szerint az értékvonatkoztatás. E művelet nélkül lehetetlen lenne a valóság bármiféle megismerése".[7]

Ahhoz tehát, hogy a társadalmi valóság megismerhető legyen, az objektíve kaotikus ismerettárgy rendezetté, a megismerő szubjektum által megragadhatóvá váljon, e szubjektum értékítéletét tükröző ideáltípusokba kell rendezni a társadalom elemi tényeit, amelyek egyébként szintén e szubjektíve releváns értéktulajdonítás révén válnak „ténnyé". A társadalomtudományi megismerés adekvát módszere így az ideáltípus-alkotás, amely mint a fénycsóva bevilágítja a társadalom addig ismeretlen zugait. Mivel ez a megvilágítás az értéktulajdonítás miatt mindig egy irányból történik, az ekképpen megszerzett tudás nem lehet objektív, és nem lehet végleges.

Az ideáltípus gondolati konstrukció, nem ontológiai kategória. A valóságban sohasem található meg, hanem a megismerés eszköze, a társadalom értelmi elrendezésének instrumentuma.

Az ideáltípus nem „osztályfogalom", nem „átlagtípus", hanem egyes társadalmi jelenségek, történelmi folyamatok megértését segítő úgynevezett heurisztikus eszköz.

Az ideáltípus megalkotása a valóság egyes elemeinek – szubjektív értéktulajdonítás révén történő – kiemelése, eltúlzása, elhanyagolása, konzisztens képbe rendezése nyomán zajlik. A valóság megismerése pedig úgy történik, hogy annak egyediségét a megismerő összeveti az ideáltípussal mint standardizált tényállással, és a kettő közötti különbségből, hasonlóságból von le következtetéseket magára a valóságra vonatkozóan.

Az e dolgozat által használt fogalmak ideáltípusoknak felelnek meg. Eltúlzott, leegyszerűsített, kiemelt, feledésben hagyott elemi tények aggregált tényállásokba válogatása, kényszerítése révén jöttek létre, hogy segítségükkel sikerüljön megrajzolni és szakaszokra bontani az „aranykor" utáni történeti korok legfontosabbnak gondolt világtrendjét: a természet és a társadalom deszakralizációját, a lét visszaképződését, megrontását.

Még egy módszertani megjegyzést szükséges tenni: a dolgozat kerülni törekszik az okságimagyarázatot, a mechanikus világértelmezések körében oly gyakori kauzális láncok megrajzolását. E helyett – Weber tanításához igazodva – a választó vonzódás elvével próbálja leírni a világ komplexitását, a jelenségek között nem ok-okozati, hanem „affinitási" összefüggéseket keresve. Elegánsabban megfogalmazva: *„A társadalom jelenségei a strukturális hasonlóságaik miatt kapcsolódnak össze (…) és ez a kapcsolódás addig marad fenn, amíg egy harmadik jelenség fel nem tűnik, amelyhez szorosabb strukturális megfelelés miatt jobban vonzódik a korábbi viszony valamelyik tagja. S ez esetben átrendeződik a társadalom, más kapcsolatok alakulnak ki."*[8]

„A szent idő felidézése, átélése a vallási ünnepben történik. A liturgiában való részvétel kiszakítja a hívőt a hétköznapi időből és belehelyezi a szent időbe, melyben újra és újra átélheti azt az időt, amelyben az istenek megteremtették a múló idő világát."

II.
A szakrális és a profán létmód

Az ember – ideáltipikus értelemben, vagyis az elgondolt összefüggések önmagában ellentmondásmentes kozmosszá egyesítése értelmében

– szakrális, vagy profán létmódban élhet. Ahogyan Mircea Eliade írja: *„a szent és a profán a világban-lét két módja, két egzisztenciális helyzet, amelyeket az ember történelme során alakított ki."*[9]

Különböző korokban különböző valószínűsége van annak, hogy a szakrális, vagy a profán létmód dominálja-e az emberi világot. A történeti korokat megelőző periódust a tiszta szakralitás, a modern világot a tiszta profanitás jellemzi. A kettő közötti több mint két évezredet – az időszámításunk előtt 6. századtól az időszámítás szerinti 15–20. századik tartó időszakot – a szakralitás fokozatos kiürülése, elhalványodása, visszahúzódása, illetve ennek ellenpontjaként az evilági orientációk megerősödése, elterjedése jellemzi.

Az archaikus és a modern társadalmak közötti átmeneti periódus – a maga minimálisan kétezer évével – a deszakralizáció fogalmával írható le. Ez az időszak és ez a folyamat természetesen csak az alapvető tendenciáját illetően egységes, belülről jól látható töréspontok, enklávék, *ad hoc* jellegű és gyorsan vagy lassan kifulladó *contra legem* irányultságok is találhatók benne. Ezek azonban – még a kétezer éves keresztény univerzalitás sem – nem voltak képesek megakadályozni a megatrend érvényre jutását.

Az archaikus társadalmak arra törekedtek, hogy a szentben vagy a szent tárgyak – szent megnyilvánulások – akciórádiuszában éljenek. E korok emberének világképe vallásos világkép, univerzuma megszentelt világ, amelyben a szakralitás átfogja a létezés teljességét. Ennek tudható be, hogy a történeti kor előtti korok embere a szent terekben és a szent időkben kívánt élni, amely helyek és idők ellátták erővel, mintegy energetizálták pszichikumát, alkalmassá téve őt metafizikai orientációjának fenntartására. Szent az, amelyben az isteni, a transzcendens megnyilatkozik, ezáltal a profántól tökéletesen elkülönülvén, abszolút különbözővé válik attól. Az archaikus világ embere számára a szentség nemcsak a természetben, a növény- és állatvilágban, fákban, sziklákban, vizekben, helyekben, hanem a létezés egyéb dimenzióiban – a munkában, a táplálkozásban, a város vagy a falu megalapításában, a születésben és a halálban, a házépítésben, a szexualitásban, a háborúskodásban vagy békekötésben – is megnyilvánul.

A prehisztorikus korok emberét inhomogén tér veszi körül. Az ő tere strukturált tér, *„törések és szakadások találhatók benne; olyan részeket tartalmaz, amelyek minőségileg különböznek a többitől (…). Létezik (…) egyfajta szent, vagyis erővel feltöltött, jelentőségteli tér és léteznek más, nem szent terek, következésképpen nincs struktúra és szilárdság nélküli, egy szóval formátlan tértartomány."*[10]

A tér inhomogenitása az a spirituális indikátor, archetipikus élmény, *„amely megelőz minden, a világra vonatkozó reflexiót, mert ez teremti meg azt a szilárd pontot (…), amelyből minden jövőbeni tájékozódás kiindul."*[11]

E szilárd pont vagy középtengely nélkül nem lehet megalapozni a világot. A tér inhomogenitása végső soron a világteremtéssel azonosul. A kozmosz csak úgy teremthető meg, ha van egy középpontja, szakrális magja, amely körül berendezhető, belakható, élhetővé tehető a világ. A szent terekhez a szentség valamilyen megnyilvánulása kapcsolódik: e terekben tör át a szakralitás, *„amely kozmikus környezetéből meghatározott területet kiemel, és minőségileg megváltoztat."*[12]

A szentség bezúdulása a világba nemcsak az origót teremti meg a kaotikus tér strukturálatlanságában, nemcsak a középpontot alkotja meg a káosz amorf állagában, de átszakítja a világ vertikális szintjeit is, ezáltal kapcsolatot létesítve, átjárást biztosítva a föld és az ég, a föld és az alvilág, az ember és az istenek, az ember és a holtak között.

Az archaikus ember számára, amiként a tér, ugyanúgy az idő is inhomogén. *„Vannak egyfelől szent időintervallumok, az ünnepek ideje (…), másfelől van a profán idő, a szokásos időtartam, amelyben a vallási jelentőség nélküli események zajlanak. E kétfajta idő között (…) nincs folyamatosság, ám a vallásos ember rítusok segítségével a szokásos időtartamból átléphet a szent időbe."*[13]

A szakrális idő szubsztanciális idő. Az a mitikus „ősidő", ami mindig visszafordítható, megismételhető. Nem „folyik", nem múlik el, mindig ugyanaz marad, „tartam", ami mindig felidézhető. A szent idő felidézése, átélése a vallási ünnepben történik. A liturgiában való részvétel kiemeli a hívőt a hétköznapi időből és belehelyezi a szent időbe, melyben újra és újra átélheti azt az időt, amelyben az istenek megteremtették a múló idő világát. A szent idő az örök idő, az abszolút, a körkörösen visszatérő idő, az örök jelen, amely a rítusok segítségével minduntalan hozzáférhető, elmúlhatatlan és elmulaszthatatlan idő.

Az archaikus társadalmak archaikus emberének szakrális tér- és időélménye után indokolt megvizsgálni a modern társadalmak modern emberének tér- és időélményét is.

A modern társadalmak nem vallásos személyiségének egész élményvilágára a deszakralizáció jellemző. A modern ember számára a természet nem isteni teremtés műve, nem kozmogóniai aktus eredménye – egyszerűen csak van, amiből következően a jelentősége is csak annyi: az ember számára rendelkezésre álló, tőle különböző, regulázandó és redukálandó entitás, amely sem helyeiben, sem időiben nem rendelkezik a szentség lényegével, az erővel való feltöltöttséggel. A modern ember világában a tér és az idő egyaránt homogén. Nem találhatók benne metafizikai tagoltságok, törések és szakadások, enklávék és intervallumok, hiszen a modern ember vallástalan, és a vallástalan ember számára a szent többé nem nyilvánul meg, nem hagy jeleket, nem üzen, nem szól. Néma marad az Isten nélküli világ. A modern társadalmak tagjának térészlelésében *„a tér homogén és semleges, nem hasad minőségileg különböző részekre. A geometriai tér minden irányban osztható és körülhatárolható, de struktúrájából nem következik semmiféle minőségi differenciálódás, következésképpen tájékozódás sem."*[14]

A profánná vált világban az ember számára az időben sincs törés, egyféle idő létezik – a profán idő –, amely nélkülözi az örök visszatérés titkát. Csak múlni-elmúlni képes és mindörökké öröktelen marad.

A deszakralizált univerzumban a homogén tér és a homogén idő tehát lehetetlenné teszi a tájékozódást, és ezzel a világ megalapítását, hiszen hiányzik e két princípium szilárd pontja, szakrálissá való „jegecesedése", hiányzik az origó, a világ szakrális magja, ahonnan el lehet indulni, és ahová vissza lehet térni, s amelynek segítségével meg lehet alapítani, be lehet rendezni a teremtett világot. A deszakralizált, homogén világban nem lehetséges már semmiféle tájékozódás, orientáció, rendteremtés.

A profán létezés már genezisében nélkülözi a rendet, a harmóniát, azt, hogy a dolgok, az istenek és az emberek a „helyükön" vannak. Így a profán létmód szükségképpen a káosz létmódja. A káosz – amelyet az archaikus társadalom a szakralitás segítségével szüntetett meg s hozta létre helyébe a kozmoszt, az isteni rendet, vagyis a szent megalapíthatta a világot – a szentség nélküli világértelmezéssel jön létre.

A káoszt alapvetően az magyarázza, hogy a profán világ csak „van", de nincs megalapítva, s e nélkül pedig nem lehet rendje, harmóniája sem.

A megszenteletlen világ mindörökké hiányos, torzó, szörnyű, félelemteli marad. A profán létmód keretében fel lehet fedezni Amerikát, le lehet szállni a Holdra és a Marsra, fel lehet találni az atombombát és a műanyagot, genetikailag

manipulálni lehet a növényeket és az állatokat, klónozni lehet embereket – egyvalamit azonban nem lehet: inhomogénné, strukturálttá, rendezetté tenni, vagyis kozmosszá nemesíteni a káoszt. A profán létezésben csak a létezés profán aktorait lehet reprodukálni, a tisztán evilági létezésből ugyanis ontológiailag záródik ki a szentség bármiféle megnyilvánulása. A Paradicsomból kiűzetett ember kiűzi világából az Istent, ezért csak a káoszt képes üzemeltetni. A káoszt Isten alapítja kozmosszá, a kozmoszt az Isten nélküli – vallástalan – ember alakítja káosszá. Isten teremteni, az Isten nélküli ember csak rombolni-rontani képes.

A kozmosszá nem tett, *„mert fel nem szentelt tér, amely csupán orientáció és szerkezet nélküli formátlan kiterjedés, ez a profán tér a vallásos ember számára az abszolút nemlétet testesíti meg. Ha ügyetlenségből odatéved, úgy érzi, megfosztották ontikus szubsztanciájától; mintha csak feloldódna a káoszban – és végül el kell pusztulnia.”*[15] Ugyanaz mondható el az időről, ami a térről is. A vallásos ember számára ugyanolyan lelki szükséglet a megszentelt idő átélése is, az „abszolút”, az „eredeti”, a „tiszta” idő élménye az ünnepek, a rítusok során, az örök visszatérés mitikus egzisztenciájában való megmerítkezés révén.

A kozmosz deszakralizációjának utolsó stádiuma a tradicionális társadalmak felbomlásával – Európában a 14–15. századtól, a többi földrészen, kultúrkörben későbbi időszakokban –, a kapitalizmus gazdasági-társadalomszervezési szisztémájának uralomra jutásával, a természettudományos felfedezésekkel, a természet átalakíthatóságának, uralhatóságának illúziójától hajtva veszi kezdetét. A világ szakrális minőségei elleni végső támadás a nagy földrajzi felfedezők, a konkvisztádorok, a tőkés vállalkozók, a protestáns prédikátorok, a gyarmati tisztviselők, a kísérletező tudósok, a polgári és szocialista forradalmárok, a multinacionális cégek menedzserei, tőzsdeügynökök vezényletével ment végbe. Az elmúlt négy-öt évszázad alatt a földgolyó majdnem minden szegletében győzedelmeskedtek a deszakralizáció bajnokai.

A profán, deszakralizált létezés és gondolkodásmód, mint egy óriási fekete lyuk, ördögien örvénylő erővel szippantja magába, semmisíti meg a teremtett – megalapított –, megszentelt világ utolsó megnyilvánulásait, jeleit, helyeit és időit, beállítódásait és liturgiáit. A természet, a munka, a szexualitás, a táplálkozás, a lakhatás, az ünnepek mind-mind áldozatul esnek egy szekularizációs folyamatnak. Elveszítik szent voltukat, vagy csak zárványokban, fáradt, üres és groteszk pózokban őriznek meg valamit egykori létminőségeikből.

„(…) a világ, mely sok évszázadon keresztül a szakralitás univerzumát építette, hirtelen – szinte utóvédharcok nélkül – kapitulált a pénz, a piac, a gép, az olcsó szórakozás instrumentumait megkonstruáló léterőszak előtt.”

A 20. század második felére végső diadalra jutott – a szakralitás felett győzelmet aratott – profán létmód végrehajtotta a világ első és legfontosabb redukcióját: a kozmoszt káosszá alakította azzal, hogy kivonta a világból a szentséget. A folyamat következményei rendkívüliek és láthatatlanok. Az emberiség történelmében először fordul ugyanis elő, hogy a szent eltűnik a világból, hogy az ember magára marad. *„A teljesen deszakralizált (…) kozmosz az emberi szellem történetében új felfedezésnek számít.”*[16]

A kérdés az, hogy ezt az *„új felfedezést”*, a totális káoszt, a totális anyagba-hullást az ember – és Isten – még meddig viseli el, a bűnbeesett, ítélet alatt álló ember még meddig képes vonszolni magával és magában a káosz súlyát.

(A 21. század valószínűleg választ fog adni erre a kérdésre.)

Összegezve a fentiekben kifejtetteket: a világ az elmúlt röpke két és félezer év alatt – amikor is *„a lét (…) szakrális értékeinek rendjében zavar támadt (…). Az ember egyszerre elkezdett más lenni, mint aki, más helyen, ahol állt. A hierarchia kezdett megbomlani (…). Az emberiség léte elkezdett merő élet lenni (…). Kezdődik a visszafejlődés, az elkorcsosulás, a szellemtelenedés, a primitivizálódás”*[17] – a tisztán szakrális létmódból a tisztán profán létmódba jutott: a kozmoszból a káoszba süllyedt.

A fent bemutatott folyamatot indokolt közelebbről szemügyre venni; egy alacsonyabb absztrakciós szinten is vizsgálat tárgyává tenni a természet és a társadalom deszakralizációjának, a lét megrontásának menetét.

III.
A természet deszakralizálása

A szakralitás világból való kivonása több mint kétezer éves folyamat következménye: a természet és a társadalom deszakralizációja egymást erősítő, de az analízis szintjén elválasztható jelenségsorozat.

A szentséggel feltöltött létmódban *„a természet sohasem pusztán csak természetes: mindig vallásos jelentőséggel telített (…), a kozmosz isteni alkotás (…), a világ egyszer s mindenkorra meg van szentelve (…), az istenek a szentség különböző modalitásait már a világ és a kozmikus jelenségek szerkezetében kinyilvánították.”*[18]

„Roncsolt terekben és időkben roncsolt létezők harcolnak roncsolt létezőkkel, roncsolt létezőkért.”

A természet egésze, a föld és az ég, a nap és a hold, a bolygók, az eső és a szél, a folyó és a tó, a fa és a fűszál, a tűz, a víz, a kő és a hegy, az állatok és a növények, az élőlények és az élettelen dolgok mind-mind részei a teremtett, megszentelt világnak. Rendkívül plasztikusan fogalmazódik meg a szakrális természethez való viszonyulás egy indián törzsfőnök gondolataiban: *„népem számára a föld minden része szent. Minden ragyogó fenyőtű, minden homokos part, a sötét erdők összes homálya, minden tisztás és zümmögő rovar népem emlékezetében és tapasztalatában szent (…). [M]inden lény ugyanabból a leheletből részesedik – a vadállatok, a fák, az ember; ha valamennyi állat eltűnne, az emberek lelkük magányába belehalnának, mert ami az állatokkal történik, az történik az emberrel is, ami a földdel történik, az történik a föld gyermekeivel is.”*[19]

A megszenteltben való, annak ritmusához, mértékéhez, immanenciájához igazodó emberi tevékenység is megszentelt, teremtő aktus. Rítusában a kozmogónia megismétlése, Isten művének folytatása. *„Az ember léte az ember és a növények közötti szoros együttélés társas viszonyától függött (…), a civilizáció minden nagyobb teljesítménye ezen a társas viszonyon nyugodott, amely a természetes környezet tökéletesítésére és a növények szeretetteljes és értő gondozására volt hivatott (…). [A]z ember keveset tett eleinte a természetes növényzet módosítására, s még kevesebbet kedvelt növényei termesztésének előmozdítására (…), de először megőrzéssel és kiválasztással, azután szándékos termesztéssel (…) képes lett, hogy környezetét lakhatóbbá (…) és ingergazdagabbá és szeretetreméltóbbá tegye (…). [É]ppen azáltal, hogy új szerepet szánt a növényeknek, eresztette mélyebbre a gyökereit az ember a tájban, szerzett magának új kényelmet és biztonságot. A kertben találta magát (…) békében, még ha futó és törékeny békében is a környező világgal. A növények gondosabb ápolása a gyümölcs- és diófákkal kezdődött: a mangóval és ciberfával, olajfával, diófával, pálmával, narancsfával és nem utolsósorban (…) az almával. Itt a gyümölcsösben és a kertben, egy olyan világban, amelyben az élet túlzott erőfeszítés (…)*

nélkül is virágzott, pillanthatott be talán először az ember a paradicsomba."[20]

A még szakralizált természetben nemcsak a kertészkedés vagy a gyümölcstermesztés és -nemesítés, de a szántás-vetés is az istenek vagy a kultúrateremtő héroszok által állított rítus, Istennek tetsző cselekedet.

Amíg a természetben, természettel végzett cselekedet létharmonikus, a világ üdvét szolgáló, Isten törvényeihez igazodó, addig a világban gazdagság van, a természet bőségszaru, a megszentelt föld Kánaán, tejjel-mézzel folyó szakrális topográfiai tér.

Amikortól pedig a természetben, természettel végzett cselekedet létrontó, a világ üdvét nem szolgáló, Isten törvényeihez nem igazodó, akkortól a világban zavar támad, a természet ínséget és pusztulást hordoz, a profán földet vér, verejték és könny áztatja. Ahol a szántás-vetés, az erdőművelés, az állat- és növénynemesítés elveszíti szakrális vonatkozásait, a kozmogóniai minta szerinti koreográfiáját, és a profán, haszonelvű tevékenység részévé válik, amelyben a kiaknázás, a nyereségmaximalizálás, a nyersanyaggá tevés céljainak rendelődik alá, ott a természet már csak *Stoff*, való anyag, amely már nem hordoz metafizikai minőségeket. És ahogyan a természet, úgy a természetben-természettel végzett munka is átesik egyfajta „negatív keresztelőn", szennybemártódáson, dekonstrukciós fázison: *„a vallási szimbólumrendszerétől megfosztva a mezei munka áttekinthetetlenné és idegőrlővé válik. Már nem tárul fenn benne semmifajta jelentőség, nem teszi lehetővé a nyitást az egyetemes, a szellem világa felé."*[21]

Ha a természetben végrehajtott emberi aktusok a mitikus mintát követik – vagyis teremtő aktusoknak számítanak –, akkor a tevékenység megszentelt, és ennek révén – mintegy az Istenhasonlóság fenntartásának jutalmaképpen – az ember részesedik abból a materiális bőségből is, amely minden létesítő tevékenység velejárója. Vagyis, ha a természetben végzett munka megszentelt, akkor a bőség, az anyagi jólét *par excellence* biztosított.

Más fogalomhasználattal ugyanezt az összefüggést bontja ki Schumacher, amikor a következőket írja: *„Az embernek a földdel való bánásmódját három célnak kell meghatároznia – az egészségnek, a szépségnek és a maradandóságnak. Ekkor a negyedik cél – a termékenység – önmagától, szinte az előzőek melléktermékeként fog megvalósulni."*[22]

A megszentelt természet, jótevőjének, az embernek földi javakat juttat kimeríthetetlen gazdagságban. A világban bőség, szépség, harmónia van. A szenttel teli világban az ember a természet atyja. *„(…) a természet apja azért, mert az életet az apai szeretet intenzív szellemében műveli. Mert: mindaz, ami a világban élt és van (…), csakis az emberért él és van. Az ég minden lényt érte tart meg és tart fenn, és a lényeknek és a dolgoknak önmagukban sem értékük, sem jelentőségük nincs. A művelés nem egyéb, mint a szeretet szellemének realizálása; s az embernek bizonyos tekintetben, az anyagi természetben semmi más feladata nincs, csak az, hogy az apai szellemet realizálja; mindabban, ami anyagi és természeti: a földben, az embertársban, a közösségben, a saját képességeiben. Ez az egyetlen életcél és életfeladat, az ember legyen a természet ura, gondviselője, mestere, királya. Ez a szakrális életrend. Ez az emberi élet minden vonatkozásában és mozzanatában szellemi, s ezért teljes egészében kultusz (…). [A]z őskori művelésnek köszönhetünk nemcsak minden nemesített növényt, a gabonát, a gyümölcsfákat, a kerti veteményeket; nemcsak a háziállatokat, a lovat, a szarvasmarhát, a bárányt, a szárnyasokat; nemcsak életünk és házunk minden lényeges tárgyát; az őskornak köszönhetjük az emberi természet tökéletes kiműveltségét, az emberről alkotott tökéletes és megvalósított képet. Mert az őskor a természetet atyai szellemmel*

művelte, és ugyanaz a gyengédség és pietas, ami egy növény megnemesítésében élt, élt a közösségben és élt az emberi lélekben. Az atyai szellem realizálása teremtette meg a föld szépségét, a közösség békéjét, a város intenzitását, a magatartás szelídségét. És amikor az ember az atyai szellemet nem realizálja többé, szükségképpen a természet rablója lesz. Rablója lesz nemcsak a földnek, nemcsak az erdőket irtja ki, nemcsak az állatokat mészárolja le, nemcsak a hegyek mélységeit fosztja ki, hanem rablója lesz a nép a népnek, az osztály az osztálynak, rablója lesz szülő a gyermekének, gyermek a szülőjének, férfi az asszonynak, s az asszony a férfinak, rablója lesz paraszt a polgárnak, a polgár a munkásnak, az uralkodó osztály a szolgálónak. Az ember a földnek vagy apja, vagy rablója (…). Az őskor a létről való gondoskodást ismerte, a létért való küzdelmet nem. Mert az őskor embere a természet fölött állott, mint a természet ura és apja, aki a világon, mint a jó király, uralkodott."[23]

Ami a természettel, ugyanaz történt a társadalommal, és ami a társadalomban, ugyanaz történt a természetben. Az ember – hozzávetőlegesen i. e. 600-ig – képes volt mind a természetben, mind a társadalomban fönntartani a szakralitás rendjét, annak megrendülése pedig mind a természet, mind a társadalom harmóniájának szétbomlását jelentette.

A két és félezer évvel ezelőtt színre lépő, úgynevezett történeti ember a természetnek már nem apja, nem királya, nem jótevője, gondviselője, nem a *bonus pater familias*, hanem a természet rablója. A földet már nem tudja művelni, hanem hol módszeresen, hol pedig *ad hoc* jelleggel, de fosztogatja, szipolyozza. Zsákmány lett számára minden növény és állat, a búza, a gyümölcsfa, a hal és az erdők, az ásványok, az anyag titkos tulajdonságai. A történeti ember egyetlen feladatának saját énje hatalmának növelését, anyagi erőforrásainak maximalizálását tekinti. Ez a beállítódás hívta életre a vad, zárt, durva, önző, visszaképződött embert, a neki megfelelő, deszakralizált, profán életrendet és a neki megfelelő deszakralizált tájat: a sivatagot. Az archaikus ember a tejjel-mézzel folyó Kánaánban élhetett, a természetet kifosztó történeti embernek csak a kő- és homoksivatag jut: a redukció alá esett embernek a redukció alá került természet adatik csak.

A történeti kor embere már régóta él az általa megrontott, léttelenített életben, amelyben a természeten való erőszaktevés napi szükségletté, a deszakralizált „én" pszichikus diszpozíciójává vált. A létrontásra berendezkedett, arra szerveződő, időlegesen rendkívül sikeres civilizációs centrumokban – Athénban, Jeruzsálemben, Alexandriában, Rómában, Karthágóban – már csak nagyon kevesen tudhatták, hogy *„a lét maga olyan, hogy (…) benne a bűnbeesés, a létrontás is megtörténhet – a bűnbeesésért azonban a lét mindig visszavág."*[24] Az ókori mediterrán civilizációk embere már nem volt képes realizálni a *„kultuszt"*, kapitulált a kártevő, gonosz erőkkel való küzdelemben. Ennek hatására a természet esszenciái megromlottak, az emberi tevékenységből nem otthonosság, virágzás, termékenység, boldogság, öröm és béke fakadt, hanem szenvedés, háború, halál, éhínség, otthontalanság, nyomor és küszködés keletkezett.

Amikor az ember a Mediterráneumban – a létrontás topográfiai centrumában – a természet rablója lett, és a Kánaánt, a Paradicsomot kő- és homoksivataggá tette, az erdőkben, folyókban, állatokban és növényekben gazdag földet élettelen, kopár, holdbéli tájjá változtatta, tevékenységében már nem látott semmilyen transzcendens célt. Élete lezárult, lesüllyedt, elsötétedett, visszaképződött: képtelenné vált az egyedüli feladatra, amely értelmet adhat életének: nem tudta megvalósítani a kultuszt, nem tudott a földből földi mennyországot teremteni. S mivel a földi mennyországot, a Paradicsomot,

az evilági Édenkertet nem tudta már realizálni, földi élete pokolivá vált. *„Elvesztette szellemét, elvesztette eszméit, elvesztette isteneit, elvesztette örömét, boldogságát, és ő maga is elveszett a munkában, a külső dolgokban, a földet kifosztó hatalmi ösztönben, a természet kizsákmányolásában."*[25]

A két és félezer éve lavinaszerű gyorsasággal és pusztító erővel megindult deszakralizációs-dekonstrukciós folyamatot, az új konstrukció, a kereszténység szakralizációs ereje állította meg. Jézus Krisztus és követői ugyanis nemcsak egy új vallást és egyházat alapítottak a kereszténységgel, hanem a létrontásnak leginkább kitett mediterrán–kelet-mediterrán térségben új paradigmát (intézményeket, kifejezésmódokat, lelki diszpozíciókat, tevékenységformákat, eljárásrendet) teremtettek az Isten, a természet és az ember viszonyában és e viszony interpretációjában. (A dekonstrukciós folyamat megállítása, föltartóztatása és az újraszakralizáció volt a célja Iránban Zarathustra, Kínában Lao-ce működésének, tanításának.) A világ legerősebb hadseregének, a legionáriusok tízezreinek dirigáló, profán, létrontó Róma vereséget szenvedett az evilági értelmezés szerint rendkívül gyenge „hadaktól": a katakombák népétől, az alamizsnán élő szent koldusoktól, a remetéktől, a keresthalált vállaló vagy a cirkuszokban a vadállatok elé vetett mártíroktól. Az új konstrukció – sokáig úgy tűnt – sikeresen számolja fel a dekonstrukció erőit: Európa a létrontás birodalmából a létesítés, a szakralitás birodalmává válik. A kereszténység államvallássá tételétől kezdődően mintegy ezer éven keresztül az európai kereszténység civilizáció rendkívül eredményesen látta el a „léthatár-őrizeti" feladatokat. A keresztény egyház hatékonyan teljesíthette létvédelmi célkitűzéseit: kolostorokat, katedrálisokat, ispotályokat építhetett és tarthatott fenn, betegeket gyógyíthatott, szegényeket gyámolíthatott, keresztelhetett, gyóntathatott, áldoztathatott, szakrális renden alapuló jogi normákat alkothatott, szőlőt és gyógynövényeket termeszthetett, növényeket nemesíthetett, körmeneteket tarthatott, böjtölést írhatott elő.

„A középkori Európa szakralizációs folyamatainak egyik csúcspontja minden bizonnyal Assisi Szent Ferenc életműve, amelyben fantasztikus egységbe ötvöződik a természet és a társadalom újraszentelésének törekvése, valamennyi létező ontológiai egységének tételezésében – a madarakhoz szóló prédikációban vagy a gubbiói farkas megszelídítésében –, és az evilági hatalmi források (pénz) megszerzésének tudatos tagadásában."

A világban újra komponálódhattak a szent helyek és a szent idők, megszentelődhettek tevékenységi formák. A létező újból léttel telített lett. A szenttől akkumulálódott világban – a több évszázados technikai-technológiai helyben járásnak, illetve a létharmonikus technikai fejlődésnek köszönhetően – a természet is kiheverhette a létrontó Róma léterőszakát. Isten, a természet és az ember viszonya ebben a reszakralizált univerzumban újra harmonikussá vált. A tevékenység újból intenzív, ritualizált művelés, kultusz lett. Amíg a létrontó Róma erőforrássá, addig a létesítő Róma kultuszszá tette a természetet. Megértették, hogy *„a technika nem kultusz és nem kultúra. A technika a felszabadult ördögi erők kísérlete a földi élet elpusztítására."*[26]

A létrontás fegyvereit, az embert a természettel való harmonikus rendből kiillesztő technikai „vívmányokat" ekkor még nem konstruálták meg: Európát jó ezer évig – a 4. századtól a 14. századig – a szelíd technikák-technológiák használata jellemezte. A létrontó, ördögi erők működését blokkolták az újraszentelt európai

univerzumban: sem a természet, sem az ember nem vált *Stoffá*, hanem megmaradhatott annak, ami: teremtménynek a teremtett világban. A középkori Európa szakralizációs folyamatainak egyik csúcspontja minden bizonnyal Assisi Szent Ferenc életműve, amelyben fantasztikus egységbe ötvöződik a természet és a társadalom újraszentelésének törekvése, valamennyi létező ontológiai egységének tételezésében – a madarakhoz szóló prédikációban vagy a gubbiói farkas megszelídítésében –, és az evilági hatalmi források (pénz) megszerzésének tudatos tagadásában.

A középkori egyháztársadalom teljesítménye azért egyedülálló, mert gátat vetett – sokáig úgy tűnt, erős és végleges gátat – a létrontás tényezőinek, az isteni *pietas* jegyében ápolta és gondozta a természeti és társadalmi közösségeket. A keresztény egyház ezer évig sikeresen küzdött a létrontás erőivel és Európa topográfiai terében megkísérelte öko-szocio-kulturális szintézisbe foglalni a népek tucatjait, az emberek tízmilliót, az ég madarait és a folyók halait. Az egyház azonban – s ez a 14–15. századra derült ki – végül is *„alkalmatlannak bizonyult arra a történelmi szerepre, amelynek onto-szociális lényege egy létharmonikus berendezkedés megformálása és biztonságos üzemeltetése volt."*[27]

Önálló dolgozat tárgya lehetne annak elemzése, hogy a kereszténység, a katolikus egyház miért nem volt képes a deszakralizáció megatrendjét véglegesen szakralizációs megatrenddé transzformálni, hogy a kereszténység miért csak kísérlet (évezredes kísérlet) maradt a világ létharmonikus berendezésének megvalósítására.

Ehelyütt a legfontosabbnak gondolt összefüggések vázlatos bemutatására van lehetőség: a kereszténység talán legfontosabb vonása a szentség koncentráltsága. Amíg ugyanis a pogány kultuszban a szentség amorf, mindenbe átható-átfolyó, a világegyetem egyedüli entitás, amelyen kívül nem tételezhető teremtő lény, hiszen a pogány világnézetben a világ egy, amely tartalmazza az isteneket és az embereket is, addig a kereszténység paradigmatikus vonása éppen az, hogy benne az univerzum, a természet derivátumszerűen hordozza a szentet, hiszen a szentség Istenben – a szentség egyedüli és kizárólagosan originális aktorában – összpontosul. S ahogyan Isten a szent transzcendens megnyilvánulása és koncentrációja, ugyanúgy Isten háza, a liturgia helye és ideje a szent evilági megnyilvánulása és koncentrációja. Ami a templomon kívüli világban van, az szükségképpen profán: azaz szükségképpen védtelen. A természet, a művészet, az emberi közösség is. Amíg az embernek módja van arra, hogy hitét gyakorolva a templomba menjen és magát a szent védelme és Isten felé közvetítő erejének hatálya alá helyezze, ez a „módja" már nincs meg a természetnek. A teremtett világon belül ezáltal mély és áthidalhatatlan szakadék keletkezett az ember és a természet között. A kereszténység – a többi monoteista és emberközpontú valláshoz hasonlóan – éles cezúrát vont élő és élő, az ember és a természet, az ember és a bioszféra közé. Ezzel a teológiai aktussal vált ugyanis megalapozhatóvá az a tétel, hogy az ember a természet ura, akinek jogában áll leigáznia, kizsákmányolnia azt.

„A keresztény egyház ezer évig sikeresen küzdött a létrontás erőivel és Európa topográfiai terében megkísérelte öko-szocio-kulturális szintézisbe foglalni a népek tucatjait, az emberek tízmilliót, az ég madarait és a folyók halait."

Az ember és a természet közötti teológiai distinkció volt tehát az a legfontosabb tényező, amely miatt a kereszténység végső soron nem volt képes megakadályozni a természet és a tár-

sadalom deszakralizálását. Másképpen fogalmazva: a kereszténység alapvető fogyatékossága, *„hibája (…) abban rejlik, hogy az emberi lényeket közvetlenül Istenhez kapcsolva kihagyja a természeti világegyetemet."*[28] A keresztény Isten evakuálja a természeti világból a szentet, s annak hordozására csak meghatározott személyeket, tereket (építményeket) ruház fel kizárólagos hatáskörrel. A kereszténységben a természet megszűnik a szent ligetek, források, sziklák, fák, állatok gazdag tárháza lenni.

A szent koncentrációjával együtt halad a szent absztrahálása is, a két folyamat egymást feltételezve, egymástól elválaszthatatlanul zajlik.

A kereszténység következő, rendkívül fontos – az ember világban való tevékenységét, beállítódását, hangoltságát alapvetően megváltoztató – eleme a szubjektivitás fölfokozásában, generálásában ragadható meg. A folyamat analóg Isten és a szent fogalmának koncentrációjával és absztrakciójával: ahogyan Isten az istenek közül Istenné koncentrálódik, ugyanúgy az (keresztény) ember szubjektummá koncentrálódik (transzformálódik) az összes többi létező közül. Másképpen fogalmazva: *„Amit teológiailag úgy lehetne leírni, mint Istennek az istenek világából a transzcendencia magányába és egyedülvalóságába való kilépését, az antropológiai szempontból olyan, mint a szubjektivitás új, felfokozott formája."*[29]

A szubjektummá vált keresztény ember számára egész életére szóló feladat a hit és az ész metszéspontján történő egyensúlyozás, amelyhez – szemben a pogány kor emberével és az őt segítő mitikus hagyománnyal – nem kap a természettől segítséget. A keresztény vallásban tehát nincs, vagy kevéssé van jelen a támogató természet, amelyre az emberek a világ megértésében támaszkodhatnának. Jelen van viszont az egyház mint intézmény, mint a szentségek kiszolgáltatója. Az egyház azonban csak fogyatékosan, részlegesen képes a természet (mítosz) helyettesítésére: az egyház mint intézmény maga is folyamatosan változik, ki van téve a társadalmi erőtér mozgásainak, ami azzal a veszéllyel jár, hogy túlzottan racionálissá válva a keresztény közösség hűtlenné lehet létezésének szakrális keretével szemben, s lehetővé teszi annak deszakralizálódását, utat nyitva a létezés profán aktorainak (pénzpiac, tudomány-technika, média) gradációszerű kifejlődése előtt.

Összegezve az imént leírtakat: a katolikus egyház – tágabb értelemben maga a kereszténység – azért bizonyult sikertelennek a világ létharmonikus berendezésének és üzemeltetésének végleges megoldására, mert olyan belső feszültségek, fogyatékosságok jellemezték, amelyek végső soron alkalmatlanná tették a hit, az ész és a történelem együttes igényének való megfelelésre, s amely feszültségek és fogyatékosságok végül is oda konkludáltak, hogy *„a keresztény vallásban egy olyan civilizáció magvai bukkannak fel, amely éretté válván vallási keretei ellen fordul."*[30] A kereszténységen belül a 13–14. századtól meginduló, majd egyre nagyobb méreteket öltő racionalizáció és deszakralizáció, történelmi léptékkel mérve pillanatok alatt szétzilálta a keresztény univerzalitás ezer éves szakralizációs teljesítményeit és konstrukcióit: az ember és a természet teremtettségének létvédő ideológiáját, az ökológiailag hiperérzékeny, kifinomultan létharmonikus, tradicionalitásba ágyazott rurális gazdálkodási rendszereket, művészi tökélyen használati értéket előállító kézműves, céhes iparkodást, a jó erkölcs szabályain – a jogok és kötelezettségek arányos és

„Erdők helyett faültetvények, folyók helyett csatornahálózatok, tavak helyett betonteknők, víztározók, szennyek, mérgek, műanyagok, manipulált gének mindenütt."

méltányos megosztásán – alapuló jogrendszereket, az Isten, a hívők közössége és az egyén közötti finomra hangolt kapcsolati hálózatokat, lelki kötéseket.

Az először Európában, majd az Európán kívüli civilizációkban – azok gyarmatosításával – uralomra jutó létroncsoló erők kettős irányú dekonstrukciós folyamatot vezényeltek le. Redukció alá vették a természetet és redukció alá vették az embert.

A természet deszakralizációja rendkívül gyorsan és rendkívül brutálisan zajlott le: birkalegelővé, majd bányák, kohászati üzemek, textilgyárak, gyapjúfeldolgozók, nyomornegyedek profán terévé tették Angliát, monokultúrás tulipánországgá Hollandiát, gátlástalan erdőirtásokkal félsivataggá változtatták Spanyolországot és Dél-Itáliát, bűzölgő kanálissá tették a Temzét, a Rajnát és a Pó folyót. A gyarmatokon, az amerikai Délen és a karibi szigetvilágban gyapot, dohány és cukornád monokultúrákkal verték szét a természet isteni (diverz) struktúráit. Kitermelték Afrika őserdeinek nemesfa készleteit, elhurcolták ébenfáját és ébenfekete lakóit, kifosztották az azték és az inka birodalom arany- és ezüstbányáit, megrabolták Kalifornia, Alaszka és Ausztrália aranylelőhelyeit, Dél-Afrika gyémántmezőit.

A 19–20. század soha nem látott gyorsaságú technikai-technológiai átalakulása, tudományos-technikai forradalma elképesztő hatékonyságú technikai arzenál birtokába juttatta a létrontó karakterét egyre horrorisztikusabb formában kibontó és üzemeltető modern embert. Az utolsó félévezredben megindult és totálissá vált dekonstrukciós folyamat újszerűségét az jelenti, hogy az elmúlt évezred alatt *„először esik meg az emberiség történetében, hogy domináns világuralmi pozícióba kerül egy olyan civilizáció, amely erejét és hatalmát éppen a szakralitás lerombolására építi."*[31]

Az ókor hajóépítő görögjei után a késő középkor hajóépítő velencei-genovai kalmárjai, spanyol konkvisztádorai, angol és holland bankárjai irányították a világkapitalizmus létrehozásának folyamatát, és ezzel – evidens módon – a természet elleni létagressziót is. A kapitalizmus és a szakralitás ugyanis fogalmilag kizárják egymást. A tőkés piacgazdaság csak olyan természeti közegben képes üzemelni, amelyben a természet nélkülöz minden szakrális vonatkozást, benne minden élő és élettelen puszta anyag, puszta erőforrás. Ebben a korszakban *„a föld mint kolosszális szén-, a talaj mint ásványraktár fedi fel magát; és a kikövetelt anyagok (…) a mindenkori felhasználás céljából raktározásra kerülnek. Az előállítás nem a természet menetébe, életritmusába állítja magát, hanem fordítva, a természetet állítja követelésének mindenkori módjába (…). [Egy] vízi erőmű nem úgy van a folyóba beépítve, mint a régi fahíd (…), valójában nem is a vízi erőmű van a folyóba beépítve, hanem sokkal inkább fordítva: a víz áramlása van az erőműbe beépítve."*[32]

„Szent Ferenc madaraknak prédikáló alakja és lelki diszpozíciója úgy eltűnt, úgy kiveszett a világból, mintha soha sem létezett volna. A természet a modern ember számára nélkülöz mindenféle isteni érintettséget, nem hordozója, manifesztációja többé a teremtés aktusának. Egyszerűen csak van, rendelkezésre áll. Elsajátítható, kisajátítható, megrabolható, kizsigerelhető, nyersanyaggá tehető."

Erdők helyett faültetvények, folyók helyett csatornahálózatok, tavak helyett betonteknők, víztározók, szennyek, mérgek, műanyagok, manipulált gének mindenütt. A természet a modern ember halálos ölelésébe szorult. Szent Ferenc madaraknak prédikáló alakja és lelki diszpozí-

ciója úgy eltűnt, úgy kiveszett a világból, mintha soha sem létezett volna. A természet a modern ember számára nélkülöz mindenféle isteni érintettséget, nem hordozója, manifesztációja többé a teremtés aktusának. Egyszerűen csak van, rendelkezésre áll. Elsajátítható, kisajátítható, megrabolható, kizsigerelhető, nyersanyaggá tehető. A természet primer anyag- és energiaforrássá illetve hulladék-depóvá vált a gigászi méretű gazdasági folyamatban. *Stoffá*, szakralitásától megfosztott végletesen-végzetesen-véglegesen profán entitássá.

A természet léttelenítése (metafizikai vonatkozásaitól való megfosztása) két fázisban történik. Az úgynevezett modernizáció időszakában az anyag eleve meglévő, természettől fogva adott tulajdonságait használják fel/ki, így gyártanak a vasércből vasat, a vasból pedig vasúti sínt. Ennek a periódusnak a lényege az, hogy az anyag belső tulajdonságait nem változtatják meg, nem hoznak létre soha sem volt tulajdonságokkal rendelkező új anyagokat. A második szakaszban – mely a globalizáció kategóriájával jelölhető és a 20. század derekán vette kezdetét – már az anyag ontológiai mélyszerkezetének átalakítása is végbe megy; új, eleddig sohasem létezett adottságokkal bíró anyag jön létre. Az ember, a modernkor titánja már nemcsak alakítja, de igazi félistenként alkotja-teremti is az anyagot. Az *„elgondolhatóság, megvalósíthatóság, folytathatóság"* (Vass Csaba, Bogár László) harmóniájának követelményét már réges-rég fölrúgó *mainstream* tudomány és társadalomirányítás számára lényegtelenek a műanyag-előállítás járulékos kockázatai és költségei: a genetikai rendellenességektől, a rákos halálozásig, az élővizek-talaj-levegő mérgezésétől a műanyag lebonthatatlanságáig.

Az új anyagok alkotása mellett a modern titán új energiamezőket is képes létrehozni. Az atom szerkezetének feltépésével, *„az atombombával az univerzum egész ontológiai mélyszerkezete billent meg, hiszen a maghasadásra épülő láncreakció az élő világegyetem pszicho-patologikus szimptómájának megrendítő erejű metaforájává vált, valamivé, aminek semmiféle előképe és modellje nem volt és nem is lehetett az elmúlt sokmilliárd év során."*[33] És ami a műanyagra, az az atomhulladékra is igaz: a földi élet és a világegyetem egésze számára mindörökké idegen, befogadhatatlan és feldolgozhatatlan marad.

A modern ember azonban a mérték szakrális követelményét fölrúgva nemcsak az élettelen anyag és az energia átalakításával foglalatoskodik, hanem az élő rendszerek körében is megkísérli a teremtés isteni művének „tökéletesítését". Miután sikeresen feltörte az élet kódját – anyagba hullott primitív kukkolóként a titkokat megleste –, ahogyan az élettelen, úgy az élő anyag tulajdonságainak megváltoztatására törekszik, klónozással és génsebészettel, mit sem törődve azokkal a kockázatokkal, hogy a kreáló és a kreatúra, a kreatúra és kreatúra közötti biológiai, biokémiai, genetikai kapcsolatrendszerben és ütköző övezetben olyan előre nem látható hatásmechanizmusok formálódhatnak ki, amelyek kezelése, blokkolása, határok között tartása a globalitás titánja számára megoldhatatlan feladat lehet.

IV.
A TÁRSADALOM DESZAKRALIZÁLÁSA

IV/l. A prekapitalista formációk

A két és félezer éve elkezdődött – majd a kereszténység létharmonikus világrendje által jó ezeréves időszakra feltartóztatott – deszakralizációs folyamat emberi-társadalmi vonatkozásait indokolt a kapitalizmust megelőző két társadalmi-gazdasági-kulturális-ökológiai formáció vázlatos

elemzésével kezdeni. Az egyik az árutermelő-rabszolgatartó ókori (görög-római), a másik – tiszta típusában – az önellátáson, a személyében szabad jobbágyi munkaerőn alapuló középkori feudális rendszer.

A görög-római civilizáció területei – más civilizációs centrumokhoz hasonlóan – az időszámítást megelőző első évezred derekán kezdték meg elszakadásukat a *sacrum* helyeitől, időitől, megjelenési formáitól, lelki beállítódásaitól – átfazonírozva azokat profán terekké, időkké, instrumentumokká, attitűdökké.

A létrontást a társadalmi-gazdasági rendszerben megindító legfontosabb instrumentális faktor: a pénz. Pénz nem volt mindig. *„(…) a mükénéi Görögországban nem volt pénz."*[34] Athénban – minő időbeni egybeesés! – *„kb. az i. e. 6. század végétől (…) volt valamiféle piactér, ahol (…) kis címletű ezüstérmék szolgáltak a kicsinyben történő árusítás céljaira."*[35] Az, hogy a mükénéi korban nem volt pénz, precízen fogalmazva azt jelenti, hogy semmilyen dolgot nem használtak *„olyan szituációban és olyan módon, amely megfelelt volna fizetési eszközként, értékmérőként vagy csereeszközként való használatuknak. A mükénéi táblákon a marhát még képletesen sem nevezik értékmérőnek (…). [A] táblákon jóformán egyáltalán nem fordul elő az ezüst – maga a* khrüzosz *terminus (…) szemita eredetű".*[36] Talán az sem véletlen, hogy a deszakralizációs megatrendet megfordítani akaró Jézus Krisztus a jeruzsálemi templomban éppen a pénzváltók asztalait borogatta fel.

„A pénz az az instrumentum, ami az ember és a természet s annak javai közötti szakrális egységet fölszámolja azzal, hogy önmagát általánosan egyenértékessé téve, vele és benne fejeződik ki minden élő és holt dolog. Ha megjelenik, pillanatokon belül beindul az ember és a természet áruvá tételének profanizációs-deszakralizációs folyamata."

A pénzhasználatot megelőző úgynevezett szubmonetáris eljárások lényege az *„összetett adózási egység (…), amely terményeket és ezek egymáshoz viszonyított, rögzített arányait tartalmazta. Ezek az eljárások tisztán operacionális módon érvényesültek, oly módon, hogy gabonát, más terményeket vagy dolgokat naturális formájukban nyilvántartva, egyben az ember és a természet közötti természetes kapcsolatokat is kifejezték, ugyanis a javak között fennálló fizikai arányok semmi esetre sem jelentik azt, hogy a terményeket ezekben az arányokban helyettesíteni lehet egymással, és hogy az adófizetőknek szabad az egyik fajta termény helyett a másik fajtájút beszolgáltatni. (…) ily módon el lehet kerülni bizonyos káros következményeket, amelyek a pénzhasználattal együtt járnak. Egy természetbeni egyenleg fő követelménye kétségtelenül az, hogy bármely pillanatban, ténylegesen rendelkezésre álljanak a fejadagokban szereplő termények és egyéb beszolgáltatandó javak. De ha egyszer elfogadtak valamilyen ekvivalenciát értékmérő gyanánt, akkor ez arra ösztönözhet, hogy akár a beszolgáltatásnál, akár az elosztásnál az egyik terményt a másikkal helyettesítsék, és ezáltal meghiúsul az alapvető követelmény. Többé semmi sem biztosítaná a tényleges likviditást. Az összetett adózási egység elhárítja ezt a veszélyt."*[37]

A pénz az az instrumentum, ami az ember és a természet s annak javai közötti szakrális egységet fölszámolja azzal, hogy önmagát általánosan egyenértékessé téve, vele és benne fejeződik ki minden élő és holt dolog. Ha megjelenik, pillanatokon belül beindul az ember és a természet áruvá tételének profanizációs-deszakralizációs folyamata. A pénz – a létrontás csodafegyvere – borotvaként szeli ketté a világot, hasítja meg annak kozmikus egységét, választ el mindent mindentől, szétzilálva a világot önmagára és minden másra. A pénz az esszenciális profanitás. A pénz a káosz legfontosabb társadalmi-gazdasági-pszichés indikátora és katalizátora. Nagyon

figyelemreméltó az az összefüggés is, hogy a pénz már akkor – a kezdetek kezdetén, amikor még valami alantas, szennyes, bűnös dolognak tarthatták, és rossz lelkiismeret tapadhatott a használatához, lelkifurdalást okozva a vele való bármilyen kapcsolat, melyet a pénzváltó (még nem hipergazdag-hiperelegáns bankár, hanem az asztala mögött guggoló „trapezita rabszolga") közvetített, mint egy csábos-bűbájos nimfa – önmaga szolgálatába állította az embereket: eladósította őket, adósrabszolgaságba taszította a mérték szakrális követelményeit megszegő embereket. A pénz végrehajtotta a lét és a létező végleges elválasztását, ezzel megszületni-kialakítani segítette azt a lelki struktúrát, amely az egyedi, önmagában létező, „szubatomi" szerkezetet fogadta el egyedüli entitásként. A pénz széttrancsírozta a világot természetre és társadalomra, aztán a természetet és a társadalmat is tovább bontotta elemi egységeire, erőforrássá téve az embert és a természetet, nyersanyaggá és munkaerővé a reprodukciós folyamat számára.

A pénz deszakralizációs hatásmechanizmusának elemzése után indokolt megvizsgálni a profanizációs folyamat egy másik aspektusát, amely a társadalmi tér karakterében, annak megváltozásában következett be. A városban – amely mindig és mindenhol a kultuszhely köré települt, a szakrális centrumot mintegy védőgyűrűként övezve – a „hely" minősége gyökeresen megváltozott, amikor a templom mellé, mint egy koszos, kivert kutya odatelepedett a piac, az *agora*. A piac átalakította a magatartásokat, az emberi kapcsolatokat. Megindította a káoszképződést: a tradíciók, a hierarchia, a metafizikai orientációk, a *sacrum* visszavételét, az *anomiá*val teli társadalmi viszonyok kialakítását. A szent visszaszorult a templomba, ahol a lokális istenség szobra állt, habár még ilyen visszaszorult állapotában is képes volt a város – a *polisz*, majd az *urbs* – identitásának fenntartására.

A templom a hierarchiának és a liturgiának, az *agora* az egyenlősítésnek és a formátlan, spontán eljárásmódoknak volt a színtere. A templom a hívőt reprodukálta, az *agora* a magabiztos profán lényt teremtette meg azáltal, hogy helyet adott a szabad gondolkodásnak, a kötöttségek nélküli életvitelnek, a társas lények evilági igényeinek.

„A templom a hierarchiának és a liturgiának, az agora az egyenlősítésnek és a formátlan, spontán eljárásmódoknak volt a színtere. A templom a hívőt reprodukálta, az agora a magabiztos profán lényt teremtette meg".

A piac nemcsak *anomiát* termelt, hanem bizonyos csoportok körében a társadalmi kohézió fő tényezője, első számú erősítője volt. A rabszolgahajcsárok, a kereskedők, a haramiák, a boszorkák, a kofák, a kasok, a csahos kutyák, majdnem farkasok, az elbűvölő kígyóbűvölők, az utcalányok és utcafiúk, az állami nyugdíjból élő volt legionáriusok, lumpenprolik és lumpenparasztok, az ókori *under class* színe-virága nyüzsgött a placcon. A piac „tér" volt és nem hely, szelleme is ennek megfelelő: a szellemtelenség szelleme.

A deszakralizáció ókori folyamatának harmadik aktora a korabeli vizuális média szórakoztatóipari komplexuma: a színház, a cirkusz és a diadalmenet. A létrontás előrehaladottságát semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy amíg Görögországban a jelentős szakrális vonatkozásokkal rendelkező színházi kultúra, addig Rómában a *populus* populáris igényeit kielégítő cirkusz volt az elsőszámú attrakció, az elsőszámú médiatényező. A görög színházakban jelen voltak az istenek és az emberek, a költészet, a művészet szépet és maradandót akartak alkotni, a világ teljességének bemutatására törekedtek. A római cirkuszban a lét teljességére már nem, csak a csonkolt létező – a ketrecben tartott, kiéheztetett, felhergelt vadállatok és

az ölésre kiválogatott, kitenyésztett, idomított rabszolga-gladiátorok – megmutatására futotta a megroggyant ókori szellem erejéből. A művészet mutatvánnyá, ócska látványossággá, az ösztönök kielégítésének eszközévé züllött. Róma volt az ókor Hollywoodja, a világ első szórakoztatóipari központja. S miközben Róma népe buzgón emelte a római istenségek számára a templomokat és a szentélyeket, hordta az oltárokhoz az áldozati javakat, közben a metafizikai reflexió helyét a fizikai reflexió vette át: a liturgia fontosságát felváltotta az orgia fontossága; a végletesen, minden aktusában szabályozott, transzcendens-spirituális szükségleteket kielégítő, a szentben-romlatlanban való feltöltődést biztosító rituálé helyébe a végletesen, minden aktusában szabályozatlan, fiziológiás szükségleteket kielégítő, a profánban-romlottban való feltöltődést biztosító bacchanália, szaturnália, orgia lépett. Az ókori Róma az ókori létrontás központja lett: a pénz, a piac és a szórakoztatóipar székvárosa.

De ahogyan a szent a profánt, ugyanúgy a profán a szentet hívja elő rejtekhelyéből, s ha a létrontás erői Rómában koncentrálódtak, idővel – már a Krisztus utáni első században – a létesítés erői is Róma felé vették az irányt. Megkezdődött Róma megtérítése! A gazdagságában tobzódó patrícius helyett a szegény, szolid közember, a piacon üzletelő kalmár helyett a templomba járó buzgó keresztény, a cirkuszi játékban élvezetet lelő antik proletár helyett az Istenéhez imádkozó, egyszerű polgár vált a társadalom uralkodó eszméinek hordozójává. A létrontás fő aktorainak: a pénznek, a piacnak és a szórakoztatóiparnak egy időre – mintegy ezer évre – csak nagyon korlátozott szerep jutott a keresztény Európában.

A középkori Európa keresztény univerzumában a deszakralizáció legfontosabb eszközei rendkívüli mértékben veszítettek erejükből, befolyási övezetük akciórádiusza látványosan lecsökkent. A pénz, a piac és a média helyét évszázadokra átvette a naturális gazdálkodás, az önellátás és az intézményesültség nélküli paraszti önszórakoztatás, a játékosság, a népművészet, a legtágabb értelemben vett népi kultúra. S ahogyan a természet is kapott néhány évszázadnyi időt arra, hogy begyógyítsa az ókorban szerzett sebeit, úgy az európai ember is kapott néhány évszázadnyi időt arra, hogy istápolja lelkét, újra Istenhasonlatossá tegye spirituális életét. A metafizikai orientáció általánossá vált a világban, az emberek hittek Istenben és félték az Urat! A tér és az idő újra inhomogénné, strukturálttá vált, hellyé és ünneppé nemesült. A szent, ha felszámolni nem is tudta, de izolálta a profánt. Az egyház eredményesen látta el lét-határvédelmi feladatait: erkölcsi és jogi szabályrendjével, a szentek, boldogok, papok és szerzetesek, apácák személyes példájával, a feudális társadalom szociális integritásának megóvásával, az önmegtartóztatáson, mértékletes életvitelen alapuló doktrínájával évszázadokon át blokkolni tudta a létrontó erők működését. Tilalmazta a kamatszedést (uzsorát), ellenezte a mértéket nem ismerő technikai fejlődést, a profán piac helyett a kolostorhoz igyekezett kötni a gazdálkodási tevékenységet, fönntartotta a kommunikáció szakralitását (exkluzivitását) a misézés latin nyelvezetével, az írástudás monopóliumával.

A 14. századra azonban *„a keresztény egyház spirituális ereje megrendült, nem volt már képes teológiai keretbe foglalni a paraszti kézműves univerzum iparkodását. A 8. és 13. század között eltelt fél évezred során a paraszti agráruniverzum elmélyült megformálása még sikeresen végbement, ám a folytatás a 14. századtól kezdve egyre inkább akadozik. Az egyház ereje és intézményei gyengülnek és korrumpálódnak."*[38]

A keresztény egyház létvédelmi teljesítményének látványos visszaesését, létvédelmi funk-

cióinak megrendülését mutatják az Európában éppen ekkor elszaporodott járványok és éhínségek. *„Az éhínség nyomában dúlnak a járványok. Számuk nem csekély és a 16. századig különösen pusztítók. A 11. században 1008-ban, 1058-ban, 1098-ban dúl pestis. Büche 1326-tól 1400-ig 32 járványos évet számlált Németországban, 1400 és 1500 között pedig 40-et (…). A legnagyobb pusztítást az 1348–50. évi feketehalál okozta. Igaz, Németországban nem olyan súlyos, mint például Angliában vagy Itáliában, de még itt is nagyok a veszteségek. Elhangzottak olyan feltételezések is, hogy a pestis a lakosság 1/3-át, felét vitte el, de ez valószínűleg mégiscsak túlzás. A középkori város esetében persze igaz is lehet (…). Frankfurt am Mainban 1349-ben 172 nap alatt kb. 2000 ember halt meg pestisben – a lakosság egyharmada (…). Hanauer számításai szerint az 1348–1349. évi pestis Németország lakosságának egyhetedét vitte el (…). A rossz termésnek, éhínségnek, járványnak Franciaországban sem kisebb a jelentősége. Ha a 12. és 13. század viszonylag szerencsésebb is, a 14. század, amikor a százéves háború tombolt, bővelkedik népi nyomorúságokban (…) [Í]nséges évek: 1304, 1305, 1310, 1315, 1316–17 (kemény tél), 1325 (aszály), 1330 (aszály), 1334 (éhínség), 1342 (árvíz), 1344 (éhínség), 1349–1354 (pestis), 1358–1359 (éhínség), 1360 (éhínség), 1363 (éhínség), 1371 (kemény tél), és újra éhínség 1374-ben, 1375-ben, 1390-ben. A fekete halált Itáliából hurcolták Franciaországba. Azokban a helységekben, ahová elsőként hatolt a pestis, a kortársak tanúsága szerint a lakosság majdnem kétharmada pusztult el. Egész Franciaországban Beloch 10–25%-ra becsüli a veszteséget, M. Kovalszkij a népesség egyharmadának-felének elhalálozásáról beszél.”*[39]

A bűnössé lett ember megbüntetésére természetesen nemcsak a biológiai, hanem a szociológiai arzenál is működésbe lépett. A sokat látott vén Európát talán sohasem pusztította ennyi háború, felkelés, forradalom és ellenforradalom. Az öreg kontinens földjét vér és üszkös romok borították, máglyák hamuját fújta a szél. S a világ, mely sok évszázadon keresztül a szakralitás univerzumát építette, hirtelen – szinte utóvédharcok nélkül – kapitulált a pénz, a piac, a gép, az olcsó szórakozás instrumentumait megkonstruáló léterőszak előtt. Az európai civilizáció ezer év után visszazökkent a deszakralizáció kerékvágásába, társadalmi-kulturális-ökológiai trendjei a létrontás megatrendjéhez igazodtak.

„Míg a középkor bencés regulája az »Imádkozz és munkálkodj« szakrális parancsát, addig az újkor protestáns etikája a »dolgozz és dolgozz« profán, munkamániás szabályrendjét fogalmazta meg.”

A saját bűneitől és a reformáció majdnem halálos csapásaitól megrendült katolikus egyház erejéből már csak a kor színvonalán álló, vérrel és vassal dolgozó, iparszerű üzemmódra állított inkvizíció működtetésére futotta, amikor a világ szakrális rendjét már régen nem a boszorkányok és az eretnekek tanai, hanem a pénz, a piac és a gép igényei veszélyeztették.

A 14. és a 17. század között véglegesen eldőlt a mediterrán – majd nyugat-európai – kereskedelmi kapitalizmus hatalomgazdasági centrumai és a keresztény univerzalitás közötti küzdelem. Velence, Genova, Firenze, Nürnberg, Amsterdam, majd London legyőzte Rómát. A létrontás újabb stációjának képét a ködös Albionban festhették meg. Az ember tragédiájában a párizsi és a londoni szín következett.

IV/2. A kapitalizmus

A kapitalizmus immanens logikája a létrontás esszenciális tartalmait hordozza, s mint ilyen, egyfajta betetőződése, bearanyozódása, győzelmi tánca (s mily előkelő haláltánca, halálmenüettje), diadalmas záróaktusa a történelemnek, amely után nincs semmi: csak a semmi!

A kapitalizmus a pénzt, a piacot, a gépet és a médiát teszi a társadalomirányítás fő eszközévé. A létrontás e négy angyala – mint az apokalipszis lovasai – vágtatnak a terekbe és az időkbe, az ítélet alatt álló ember utolsó menedéke, a szent elpusztítása céljából. A világ a kapitalizmusban az ördögűzés korszakából az istenűzés korszakába, a *sacrum* végleges felszámolásának korszakába lépett.

„Voltaképpen az a helyzet, hogy a társadalom minden rendű és rangú polgára – az utcalánytól a szövőgyári munkáson át a Rothschild bankház tulajdonosáig – kalkulál, tervez, spekulál, valamiféle hasznot – nem kizárólag anyagi hasznot – akar húzni az életből."

A kapitalizmusban élő ember lelki beállítódásának megértéséhez vissza kell tekinteni a reformáció koráig, a protestáns etika és a kapitalizmus szelleme közötti összefüggés bemutatása érdekében. Először is azt kell hangsúlyozni, hogy mind a „kapitalizmus szelleme", mind pedig a „protestáns etika" ideáltípus. A kapitalista szellem és a protestáns *éthosz* – mint olyan – a következő elemeket foglalja magában. A

„kapitalizmus szelleme:
– hivatástudat,
– józan, mérsékelt, racionális mentalitás, mindezek etikai színezete;
protestáns etika:
– hivatástudat, evilági aszkézis,
– megváltási szorongás."[40]

A kapitalizmus szelleme a protestáns ember jellemző lelki diszpozícióit összefoglaló fogalom, amely magába foglalja a gondolkodásmódot, a munkamorált, a fogyasztási szokásokat, az életmód egészére kiterjedő ellenőrzöttséget, lelki fegyelmet, belső kényszert, szabályozottságot, szisztematikusságot. Rendkívül fontos momentum a tényállás komplexitása szempontjából, hogy ez a „szellem" nemcsak a kapitalista vállalkozót hatotta át, hanem ugyanez jellemző a munkásra vagy az állami tisztviselőre is. Voltaképpen az a helyzet, hogy a társadalom minden rendű és rangú polgára – az utcalánytól a szövőgyári munkáson át a Rothschild bankház tulajdonosáig – kalkulál, tervez, spekulál, valamiféle hasznot – nem kizárólag anyagi hasznot – akar húzni az életből. Ez a cél azonban csak akkor teljesülhet, ha a tevékenységet – legyen szó bármilyen tevékenységről – a hivatástudatnak, egy interiorizált, absztrakt értéknek rendeli alá, és ha magatartását fegyelmezett, rideg számításon nyugvó, a várható hasznokat és kockázatokat előre mérlegelő, az egész életet a kettős könyvvitel logikájához igazító racionális attitűd alapján szervezi meg. Mindenki tartozik valakinek, és mindenki követel valakitől. A 18–19. századi Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a világ varázstalanítása zajlik. A racionális ember racionalizálni akarja a világ minden zugát, szegletét és pillanatát, a gazdasági tevékenységtől a szexuális tevékenységig. A munka, a takarékosság, a szorgalom, a puritán életvitel – összefoglalóan: az evilági aszkézis – az élet legfőbb értékei.

Isten már csak mint úgynevezett megváltási szorongás tényezője van jelen a világban. Mindenkit eleve elrendelt vagy az üdvösségre, vagy a kárhozatra. Nincs apelláta, nincs gyónás, *ergo* nincs bűnbocsánat! A buzgó protestáns nem akarja, és nem tudja befolyásolni Isten eleve elrendelt döntését, hanem megismerni törekszik azt. A döntés megismerése szempontjából pedig a földi élet adományainak gazdagsága, avagy azok hiánya a perdöntő. Ez a vallási dogma a kereszténység domináns, Szent Ágoston-i tradíciójának látványos tagadása, hiszen azt állítja, hogy a pénz, a hatalom, a gazdagság és az evilági jólét a biztos jele az üdvözülésnek. A Westminsteri Hitvallás gondviselésről szóló passzusa szöges ellentétben áll a hagyományos keresztény

felfogással, hiszen lényegében azt fogalmazza meg, hogy csakis az evilági értékelés szerinti sikeres (gazdagsággal, vagyongyűjtéssel, hatalomszerzéssel járó) élet jogosít fel az üdvözülésre. E szerint a gazdag ember garantáltan üdvözül, a szegény ember viszont garantáltan elkárhozik. Igen nagy valószínűséggel ezzel a lelki beállítódással magyarázható – természetesen nem a kauzalitás, hanem az affinitás, a választó vonzódás módszertani előírásainak figyelembe vételével –, hogy a kapitalista rendszer a protestantizmus illetékességi területein futótűz gyorsaságával terjedt el, míg a római vagy bizánci kereszténység által ideológiailag-vallásilag uralt országokban csak a 19. század végére vagy a 20. század elejére lett a gazdasági élet domináló tényezője. A protestantizmus, azzal, hogy az üdvjavak redisztribúciója és az evilági javak elosztásának rendje között pozitív korrelációt állít fel, legitimálja a kapitalizmust, ugyanakkor a kapitalizmus igazolja a protestantizmust.

Míg a középkor bencés regulája az *„Imádkozz és munkálkodj"* szakrális parancsát, addig az újkor protestáns etikája a „dolgozz és dolgozz" profán, munkamániás szabályrendjét fogalmazta meg. A vallási tételek által előidézett szorongást általuk megszabott munkaterápia oldja fel. A Tízparancsolatot felváltja az

„– idő pénz,

– a hitel pénz,

– a pénznek nemző ereje, gyümölcsöző természete van,

– aki jól fizet, ura minden pénzes zacskónak,

– tartsd számon kiadásaidat és bevételeidet"[41] dogmarendszere.

A kapitalizmusban a pénz válik az imádat és az áhítat tárgyává. A világ urának üresen maradt trónusára pedig befészkeli magát az ember, az individuális „én". A társadalomban már senki és semmi nem hordozza a szakrális dimenziót. A kapitalizmus a liberális hegemóniára, a minimál állam, a minimál egyház és a minimál család – a társadalom teljes szakrális, tradicionális intézményi repertoárja visszaszorításának – hipotézisére és gyakorlatára épül. A protestantizmus azzal, hogy a hitből személyes ügyet csinál – az ember és az Isten közötti szakrális köteléket magánjogi kontraktussá alakította – akarva-akaratlanul kiszolgáltatta a társadalmat a létrontás erőinek – a pénznek, a piacnak, a gépnek, a médiának, majd a tudománynak is – és szálláscsinálójává vált annak a társadalmi folyamatnak, amely azután, a 20. század második felére magának a protestáns etikának a negligálásához, az evilági aszkézis felszámolásához, a hedonizmus tobzódásához vezetett el.

De a 18–19. században még szó sincs tömeges hedonizmusról, szó sincs fogyasztói társadalomról. A társadalom nagy része nyomorog, éhezik és fázik. A város peremén elő millió és millió pária-proletár számára szinte elviselhetetlenül nehéz az élet terhe, a külvárosi éjszaka és a külvárosi nappal túlélése. *„A sötét, dohos odúkban munkásállatok hordái bújnak meg, szívják a bűzös levegőt, megmérgezik egymást a fertőzésekkel, amelyekből nincs menekvés ebben a férgektől hemzsegő pokolban. Minden pillanatban a halált szívják be, miközben pihenés nélkül gürcölnek, hogy megkeressenek annyi pénzt, amiből meghosszabbíthatják nyomorúságos életüket."*[42] A proletárokon már nem segít senki és semmi. Nincsenek már egész életüket a szegények gyámolítására, szolgálatára feláldozó apácák és alamizsnagyűjtő szerzetesek. Az egyházi személyek visszaszorultak paplakjaikba, a főpapok püspöki és érseki palotáikba, a kolostorokban és a zárdákban helyenként olyan életvitel honosodott meg, amely korábban csak a bordélyházakra volt jellemző. Papok ezrei hagyták el az egyházat, a világból kiveszett a keresztény szeretet, könyörület, a másik emberben és a természet tüneményeiben Isten teremtményét látó és láttató beállítódás.

A szent kiszorult a felszentelt terekből is. Sok országban felszámolták a szerzetesrendeket. A felvilágosodás korának filozófusaiból, irodalmáraiból, tudósaiból és politikusaiból rekrutálódott – nemzetközi plutokrácia által pénzelt – élcsapat a középkor vallási, társadalomszervezési hagyományai és intézményei ellen (kezdetben a szellemi életben zajló lelki, majd a forradalmakban fizikaivá váló) terrorral törekedett megsemmisíteni a keresztény Európa szakrális univerzumának utolsó maradványait: a királyt, a szerzetest, a hierarchiát, a transzcendensbe vetett hitet, a metafizikai orientációt, hogy helyüket a burzsoá és a proletár, a gépbe, a tudományba és a pénzbe vetett hit vegye át véglegesen, az anyagba hulló világ logikája, választó vonzódása szerint.

A 19. század elejétől mindent a profit, a pénz utáni hajsza, a vad konkurenciaharc, a gátlástalan érdekérvényesítés, a *bellum omnium contra omnes* totális küzdelme tölt el. Roncsolt terekben és időkben roncsolt létezők harcolnak roncsolt létezőkkel, roncsolt létezőkért. A létvédelem erőit brutálisan felszámolták a létrontás erői.

Ezek az erők azonban nem kímélték az arisztokrácia diszkrét köreit sem. A rokokó kastélyok, szalonok és budoárok létvédelemmel már nem foglalatoskodó, a cifrálkodásban, léhaságban, perverziókban és aberrációkban utazó, e műfajokban oly gazdag tapasztalattal rendelkező lakóinak életét egy minden díszítéstől mentes, virtuózan hatékony, funkcióra tervezett és gyártott antirokokó eszköz, a *guillotine* oltotta ki. Az elítéltek száma olyan nagy volt a nagy forradalom idején, hogy munkaerőhiány keletkezett a hóhérszakmában, s emiatt sokszor fizetett hirdetésben kerestek ítéletvégrehajtót maguknak egyes francia megyék. *„Itt az idő polgártársak, hogy a köztársaság ellenségei, a refraktárius papok, a kiváltságos nemesek és más gazemberek a nemzeti kés alatt pusztuljanak el a nemzet ellen elkövetett merényleteik miatt! Polgártársak, a törvény megbosszulja a megsértett hazát. A guillotine még mindig pihen e megye területén, mert hiányzik két kar, hogy működésbe hozza, vagyis az ítéletek végrehajtója (…), aki el akarja foglalni ezt az állást, iratkozzék fel Chambéry körzet direktóriumánál, írassa fel nevét, ragadványnevét, korát és állapotát arra a jegyzékre, amely e hirdetmény közzététele után egy hétig ott marad. Az ítéletvégrehajtók fizetését az állam biztosítja; e megyében ez 2400 lívre”.*[43]

A világtörténelem első – de nem utolsó – horrorisztikus forradalmában, amikor a király már nem volt király, s a szolga nem volt szolga, a hierarchia megszűnt. A százezer számra lenyakazott, meglincselt, agyonvert arisztokraták után csak a vízözön, a gazdagon aranyozott, selyemmel kárpitozott, mahagóni és ébenfa bútorok, az ébenfekete lakájok, a rizsporos parókák és a leharcolt kopott kokottok maradtak.

A létroncsolás földrajzi centrumában, a London–Párizs–Amsterdam „aranyháromszögben” uralomra jutott kapitalista formáció a 18. század közepétől a 20. század elejére, bő másfél évszázad alatt a világ gazdasági potenciáljának, földrajzi területeinek, nyersanyagkincseinek, munkaerő-kapacitásának szinte teljes egészét magába szippantotta. Ez a rendkívüli hatékonyságú léterőszak mindenekelőtt a technika-technológia példátlan fejlődésének tudható be. A gép diadalittasan és feltartóztathatatlanul nyomul előre a világban és könyörtelen hidegvérrel számolja fel még a géprombolók kétségbeesett létvédelmi küzdelmét is. Behatol addig védett terekbe – munkahelyekre, közlekedésbe, háztartásba, hírtovábbításba –, s mindent és mindenkit önmaga szolgálatába állít. Nem a gép szolgálja ugyanis az embert, hanem az ember szolgálja a gépet. Mind az ember – találóan megfogalmazva: munkaerő-állat –, mind a természet a gép nyersanyagává válik. Ennek azonban az a feltétele, hogy a társadalom és a természet

elveszítse szakrális vonatkozásait, megszűnjön a szent védelme alatt állni. A kapitalizmus és a protestantizmus ezt a dekonstrukciós-deszakralizációs-létroncsoló folyamatot viszi végbe mesteri tökéllyel a 15. és a 19. század közötti fél évezred alatt.

A kapitalizmus bűvös varázskalapjában *Stoffá* változtatott ember számára azonban – éppen annak érdekében, hogy a varázslat redukcionizmusával tisztába ne jöhessen, annak lényege a „varázsló" örök titka maradhasson – szükség volt olyan pszichotechnikák, kompenzációs mechanizmusok megkomponálására, amelyek egyszer s mindenkorra biztosítják a tőke holtig tartó haszonélvezetét a munkaerő felett. A 20. század második fele ezeknek a lelki diszpozícióknak a kialakításáról, az adekvát pszichotechnikák kipróbálásáról, a boldogsággyártás beüzemeléséről szól.

„A posztkapitalista (…) társadalmak alapvető célkitűzése, hogy végérvényesen fel- és megoldják a tőke és a munka konfliktusát, egyáltalán, hogy fel- és megoldjanak mindenféle konfliktust, legyen az nemzeti, vallási, szexuális, életmódbeli, családi stb., és a társadalom tagjainak biztosítsák a summum bonum birodalmát, a földi mennyország eljövetelét."

IV/3. Posztkapitalista formációk

A kapitalista társadalmi-gazdasági berendezkedés az ember deszakralizációjának, redukciójának, *Stoffá*-tételének folyamatában csak viszonylagos eredményeket ért el, mivel az emberre csak mint kizsákmányolható munkaerőre volt szüksége. A redukciós folyamat ennél a célkitűzésnél nem terjeszkedett tovább. A rendszer önfejlődésének jogi-intézményi állomásai (szakszervezetek, választójog, kompetitív pártszerkezet) azonban a második világháború utáni időszakban nyilvánvalóvá tették, hogy a társadalom nagy tömegeit nemcsak munkaerőként kell integrálni, hanem szükség van egy, a személyiség egészére kiterjedő redukcióra is, amelynek sikeressége a világ deszakralizációs megatrendjének lezárását, egyfajta „esszenciális tisztaságú" profanitást eredményez, amelyben azután a múltat végképp eltörölni és a történelmet befejezni lehet.

A posztkapitalista – fogyasztói és nárcisztikus – társadalmak alapvető célkitűzése, hogy végérvényesen fel- és megoldják a tőke és a munka konfliktusát, egyáltalán, hogy fel- és megoldjanak mindenféle konfliktust, legyen az nemzeti, vallási, szexuális, életmódbeli, családi stb., és a társadalom tagjainak biztosítsák a *summum bonum* birodalmát, a földi mennyország eljövetelét. A céltételezés sikeressége szempontjából alapvető feladat annak az egydimenziós (társadalomkritikai dimenzió nélküli), idiotizált-infantilizált-önimádó személyiségnek a kialakítása, kitenyésztése, aki számára *„a művészetnek, a vallásnak és végül a szexualitásnak sincs elég hatalma ahhoz, hogy képzeletbeli menekvést kínáljon a mindennapok elől, az álöntudatosság közhelyei olyan nyomasztóan banálissá válnak, hogy az ember végül semmi más menekvést nem tud elképzelni, mint a tökéletes semmit, a tökéletes ürességet".*[44]

A semmiből a semmibe menekülő, totálisan kifosztott, múlt és jövő nélküli, a mában és a mának élő, végletesen atomizált, felcserélhető-kicserélhető, egyszer használatos férfi és nő, a tárgyak szintjére lefokozott ember a nárcizmusban találja meg a végső kapaszkodót, az utolsó menedéket: míg a középkor embere Istent, a kapitalista kor polgára a pénzt, ő önmagát imádja. A posztkapitalista társadalom meghatározó jelentőséggel ruházza fel az önimádó személyiséget, ráadásul mindenkiből előcsalogatja és felerősíti a nárcisztikus karakterjegyeket.

A világot és önmagát a szent védelme alól végleg kivonó, a *sacrum*ot a világból kiűző, ezért a Paradicsom visszaszerzésének utolsó esélyét is eljátszó ember számára a lelkileg kiürült, szeretetlen, borzongatóan hideg univerzumban az önimádat testesíti meg – a személyes önmegvalósítás hazug ígéretével – a felvilágosultság legmagasabb szintjét.

A posztkapitalista társadalmak szükségletéhez igazodó, rendszerkonform lelki diszpozíciók kialakítása, átörökítése elsősorban a média feladata. A média az az intézmény, amely húsból, csontból és izomból megalkotja a nárcisztikus személyiség ezredvégi prototípusát, majd legyártja az utánzatokat és az aktuális divatokat kifejező mutációkat is. A társadalmi nevelés szakrális-tradicionális intézményrendszere – a funkcióitól megfosztott, kiüresített család, egyház, állam – némán asszisztál a folyamathoz. Amíg a kapitalizmusban a pénz volt a legfontosabb démonikus erő, a világ deszakralizálásának legfontosabb katalizátora, addig a kapitalizmus utáni korban ezt a szerepet egyre inkább a média és vele karöltve a létrontó tudomány veszi át.

„(…) szükség volt olyan pszichotechnikák, kompenzációs mechanizmusok megkomponálására, amelyek egyszer s mindenkorra biztosítják a tőke holtig tartó haszonélvezetét a munkaerő felett. A 20. század második fele ezeknek a lelki diszpozícióknak a kialakításáról, az adekvát pszichotechnikák kipróbálásáról, a boldogsággyártás beüzemeléséről szól."

A média valósággal hipnotizálja a társadalmat. *„Az állampolgár nézővé válik, azaz a felé sugárzott képek és események fogyasztójává, amelyek mindig a kondicionálását, a depolitizálását és despiritualizálását szolgálják."*[45] A média démonikus ereje a posztkapitalista – fogyasztói és nárcisztikus – társadalmi rendszer működésének alapja, alfája és ómegája: nélküle nem képzelhető el a társadalom egészének – nemre, életkorra, gazdasági helyzetre, iskolai végzettségre tekintet nélküli – deszakralizálása, isteni teremtmény mivoltának felszámolása, másképpen fogalmazva: *„a fejlett ipari civilizáció rabszolgái szublimált rabszolgák, de rabszolgák; mert a rabszolgaságot nem az engedelmesség, nem is a keserves robot, hanem a merő eszközlét státusa, az embernek dologgá degradálódása teszi. Ez a szolgaság tiszta formája: az eszközként, dologként való létezés."*[46]

A fogyasztói társadalomnak az ezred végére sikerült előállítania a véglényt, a konzumidiótát, az igazi-originális *Stoff*ot, az opponáló tudatot és transzcendentális orientációt nélkülöző zombit, s vele a gondolkodás, a nyelv, sőt az ösztönvilág szabványosítását is. A létrontás sötét erői teljes sikert arattak a lét(esítés) erőin. Az anyagba hullott, visszaképződött, roncsolt létezőnek a világból csak a neki dukáló roncsolt létezők jutnak. Az ezredforduló embere gyalázatos, deszakralizált tereiben nap mint nap meggyalázhatja az étkezést is, ami valaha szakrális cselekvés volt: a gyors zabáldákban hamburgert ehet és kólát ihat. A szabványosított embernek szabványosított étel és ital jár, *Stoff* a *Stoff*nak, a falansztervilág szabályai szerint.

V.
A TÖRTÉNELEM VÉGE

Az emberiség történelme a lét(esítés) és a létrontás örök küzdelmének történelme. Az utolsó két és félezer év a létroncsolás erőinek – a pénznek, a piacnak, a tömegszórakoztatásnak, a gépnek és a tudománynak – az előrenyomulásáról, a profán létmód győzedelmeskedéséről, a deszakralizáció megatrendjéről szól, melyet időlegesen fel tudott tartóztatni, de visszafor-

dítani már nem a kereszténység szakrális világrendje.

A szent védelme – illetékessége és hatálya – alól kikerülő ember és természet keresztülment egy globális-planetáris méretű redukciós-profanizációs folyamaton, fölszámolódott ontológiai tartalma, isteni eredete, *Stoffá*, (roncsolt) létezővé fokozódott le, nyersanyaggá, erő- és energiaforrássá, az anyag titkos tulajdonságainak hordozójává vált, s ezenközben a világ kozmoszból káoszba süllyedt.

A történeti (apokaliptikus) korban élő, ítélet alatt álló ember a 21. században a létrontás utolsó stációjához érkezett. Az ember tragédiájában a falanszter-jelenet után az eszkimó-szín következik. Isten bosszúja várhatóan genetikai retardációban, biológiai-ökológiai-klimatikus katasztrófákban manifesztálódik.

A 21. század minden valószínűség szerint vízválasztó lesz az emberiség történelmében.

A planetáris méretű ökológiai és szociális katasztrófákat csak úgy lehetne elkerülni – ha egyáltalán el lehet kerülni –, ha egy sikeres reszakralizációs fordulat elindításával az emberiség megtörné a varázslatot, kihátrálna a létrontás bűvköréből és újra a *sacrum* hatálya és védelme alá helyezné a természetet és önmagát.

S ha e dolgozat egy nagy természettudós nagyszerű gondolatával kezdődött, helyénvalónak tűnik, hogy egy másik nagy természettudós gondolataival – Szent-Györgyi Albert versének részleteivel – fejeződjön be:

„Uram!
Ne hagyd, hogy leromboljam az élet templomát,
Engedd, hogy hasznomra váljék a tudás,
Hogy hasznossá lehessek általa,
Adj méltóságot rövid napjaimnak.

Uram!
E drága bolygót adtad nekünk lakóhelyül,
Rejtett, titkos kincsekkel tele (…)
Kiássuk a kincset, hogy elherdáljuk,
Hogy megalkossuk a pusztulás iszonyú gépezetét.

Uram!
Legyünk társak az alkotásban,
Dolgozzunk tovább műved nyomán,
Hogy bolygónk a bőség, a boldogság
És az összhang erős otthona legyen.”[47]

Jegyzetek

[1] Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Humánökológia Szak, 2005. Szakdolgozat.
[2] Vida Gábor: Előszó a magyar kiadáshoz. In Ehrlich, P. és A.: *A fajok kihalása*. Budapest, 1995, Göncöl Kiadó, 7. o.
[3] Eliade, M.: *A szent és a profán*. Budapest, 1999, Európa Könyvkiadó, 9. o.

[4] Uo. 6. o.
[5] Uo. 8–9. o.
[6] Oláh János: Az eszme valósága. *Valóság* (Budapest) 2005/8. sz. 9. o.
[7] Molnár Attila Károly: *Max Weber olvasókönyv*. Miskolc, 1999, Novissima Kiadó, 34–35. o.
[8] Uo. 115. o.
[9] Eliade, M.: i. m. 10. o.
[10] Uo. 15. o.
[11] Uo. 16. o.
[12] Uo. 20. o.
[13] Uo. 61. o.
[14] Uo. 16. o.
[15] Uo. 58. o.
[16] Uo. 9. o.
[17] Hamvas Béla: *Scientia Sacra*. Budapest, 1988, Magvető Könyvkiadó, 466. o.
[18] Eliade, M.: i. m. 107. o.
[19] Ehrlich P. és A.: i. m. 331. o.
[20] Mumford, L.: *A gép mítosza*. Budapest, 1986, Európa Könyvkiadó, 263–264. o.
[21] Eliade, M.: i. m. 88. o.
[22] Schumacher, E.: *A kicsi szép*. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 115. o.
[23] Hamvas Béla: i. m. 194–195. o.
[24] Bogár László: *Magyarország és a globalizáció*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 37. o.
[25] Hamvas Béla: i. m. 198. o.
[26] Uo. 197. o.
[27] Bogár László: i. m. 77. o.
[28] Molnár Tamás: *A pogány kísértés*. Budapest, 2000, Kairosz Kiadó, 113. o.
[29] Assmann, J.: A monoteizmus ára. *Valóság* (Budapest) 2005/8. sz. 115. o.
[30] Molnár Tamás: i. m. 102. o.
[31] Bogár László: i. m. 230. o.
[32] Fehér M. István: *Martin Heidegger*. Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó, 156. o. – Az idézet Heideggertől származik.
[33] Bogár László: i. m. 148. o.
[34] Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, 1976, Gondolat Kiadó, 446. o.
[35] Uo. 434. o.
[36] Uo. 448. o.
[37] Uo. 251–252 o.
[38] Bogár László: i. m. 275. o.
[39] Szkaszkin, Sz. D.: *A parasztság a középkori Nyugat-Európában*. Budapest, 1979, Gondolat Kiadó, 281. o.
[40] Molnár Attila Károly: i. m. 110. o.
[41] Uo. 82–83. o.
[42] Bogár László: i. m. 117–118. o.
[43] Hahner Péter: *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó, 387–388. o.
[44] Lasch, Ch.: *Az önimádat társadalma*. Budapest, 1984, Európa Könyvkiadó, 123. o.
[45] Molnár Tamás: *A liberális hegemónia*. Budapest, 1993, Gondolat Kiadó, 101. o.
[46] Marcuse, H.: *Az egydimenziós ember*. Budapest, 1990, Kossuth Könyvkiadó, 55. o.
[47] Idézi Juhász-Nagy Pál: *Az eltűnő sokféleség*. Budapest, 1993, Scientia Kiadó, 137–138. o.